

<https://doi.org/10.62837/2025.1.171>

AYTƏN RƏHİMLİ MÜZƏFFƏR

Azərbaycan Dillər Universiteti

R.Behbudov küç.134

Email : rehimliayten2@gmail.com

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-1574-1250>

KOQNİTİV ASPEKTDƏ DİALOJİ DİSKURS

Xülasə

Bu məqalə koqnitiv aspektdə dialoji diskursun işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Bu tədqiqatın məqsədi dialoq diskursunun qurulmasında iştirak edən idrak proseslərini araşdırmaq və onların diskurs iştirakçılarının qarşılıqlı anlaşmasına təsirini öyrənməkdir. Məqalədə qeyd olunur ki, dialoji diskurs bu və ya digər dildə sosial qarşılıqlı əlaqə məkanını təcəssüm etdirir. O, müxtəlif səviyyəli kateqoriyaların - konseptual, pragmatik, semantik, qrammatik və s. dinamik qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranır və formalaşır. Dialoq nitqində müxtəlif təfəkkür növləri iştirak edir. Məqalədə həmçinin belə bir məsələ işıqlandırılır ki, şifahi-məntiqi, konseptual təfəkkür dil, linqvistik vasitələr əsasında fəaliyyət göstərən anlayışların, məntiqi konstruksiyaların istifadəsi ilə səciyyələnən əsas təfəkkür növlərindən biridir.

Açar sözlər: dilçilik, dialoji diskurs, koqnitiv aspekt, nitqin qavrayışı, idrak prosesi

Müasir linqvistik tədqiqatlarda alimlər dialoji nitq fəaliyyətini müəyyən etmək üçün “diskurs” terminindən istifadə edirlər. Müasir dilçilikdə başa düşüldüyü kimi, “diskurs” termini məncə “mətn” anlayışına yaxın olsa da, linqvistik ünsiyyətin dinamik, zamana bağlı xarakterini vurğulayır. Bundan fərqli olaraq, mətn statik bir obyektədir, dil fəaliyyətinin nəticəsidir. “Diskurs” termininin eyni vaxtda iki komponenti özündə birləşdirən anlayışı üstünlük təşkil edir: həm dil fəaliyyətinin dinamik prosesi, həm də onun nəticəsi (yəni mətn). Bəzən rast gəlinən “diskurs” termininin “aidiyyətli mətn” ifadəsi ilə əvəzlənməsi o qədər də uğurlu deyil, çünki istənilən normal mətn ardıcılıdır. “Dialoq” anlayışı diskurs anlayışına son dərəcə yaxındır. Diskurs, hər hansı bir kommunikativ akt kimi, iki əsas rolun - danışan (müəllif) və ünvançının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bu halda natiqin və müraciətçinin rolları nitqdə iştirak edən şəxslər arasında yenidən bölüşdürülə bilər. Bu halda onlar dialoqdan danışirlar. Monoloqun tək iştirakçı ilə söhbət olduğunu düşünmək yanlışdır: monoloqda ünvançı da lazımdır. Ənənəvi olaraq dialoq və monoloq kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil etsə də, mahiyyət etibarilə monoloq sadəcə dialoqun xüsusi halıdır. “Diskurs” termini bu müxalifəti aradan qaldırır.

Ümumiyyətlə, “mətn” və “dialoq” terminləri daha ənənəvi terminlər kimi, onların sərbəst istifadəsinə mane olan çoxlu mənalara qazanmışdır. Buna görə də, “diskurs” termini dil istifadəsinin bütün növlərini birləşdirən ümumi termin kimi

əlverişlidir. Burada iki perspektivdən söhbət gedir. Söhbətin qurulması (yaradılması, sintezi) proseslərinin modelləşdirilməsi diskursun başa düşülməsi (təhlil) proseslərinin modelləşdirilməsi ilə eyni deyil. Diskurs elmində iki müxtəlif əsər qrupu fərqləndirilir: nitqin konstruksiyasını öyrənənlər (məsələn, müəyyən obyektin adını çəkərkən leksik vasitənin seçilməsi) və ünvançı tərəfindən diskursun başa düşülməsini öyrənənlər (məsələn, dinləyicinin o əvəzlik kimi azaldılmış leksik vasitələri necə başa düşməsi və onları müəyyən obyektlərlə əlaqələndirməsi məsələsi). Bundan əlavə, üçüncü bir perspektiv də vardır – bu da mətnin özünün nitq prosesində yaranan mövqeyidir, yəni mətndəki əvəzliliklər danışan tərəfindən əmələ gəlmə proseslərindən və alıcı tərəfindən başa düşülmədən, ancaq mətnin digər hissələri ilə müəyyən əlaqələrdə olan struktur qurumlar kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu tədqiqatın məqsədi dialoq diskursunun qurulmasında iştirak edən idrak proseslərini nəzərdən keçirmək və onların diskurs iştirakçılarının qarşılıqlı anlaşmasına təsirini öyrənməkdir. Ətrafdakı reallığın obyektlərini qavramaq və təmsil etmək, xarici dünya haqqında məlumatların görmə, eşitmə, toxunma, qoxu və dad vasitəsilə beynə çatdığı kanallardır. Psixologiyada bu hiss növləri modallıq adlanır. İnsan məlumatı həm bir modallıq daxilində, həm də digər modallıqlarla birlikdə qavrayır. Təcrid olunmuş hissələrin birləşməsi nəticəsində obyektlərin və ya vəziyyətlərin vahid qavrayışı formalaşır. A.R.Luriyanın fikrincə, obyektin dərk edilməsi prosesinə həmişə insanın psixi fəaliyyətinin ən yüksək səviyyəsi kimi nitq daxildir. İnsan zəruri xüsusiyyətləri təcrid edərək və birləşdirərək, sadəcə olaraq, obyektləri dərk etmir, “o, həmişə qavranılan obyektləri sözlə təyin edir, onları adlandırır və bununla da onların xassələrini daha dərinədən başa düşür və müəyyən kateqoriyalara aid edir” [7, s. 124]. Eşitmə qavrayışı birbaşa dialoji nitq prosesi ilə bağlıdır, toxunma və vizual qavrayışdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Eşitmə qavrayışı zamanla baş verən stimulların ardıcılığı ilə əlaqələndirilir və kodlaşdırmaya əhəmiyyətli təsir göstərən sistemləri formalaşdırır: ritmik-melodik (musiqi) kodlar sistemi və kodların fonemik sistemi. Obyektiv fonemik sistemin mənimsənilməsi (müxtəlif dillərdə fərqli) insanın eşitməsini təşkil edən və səsli nitqin qavranılmasını təmin edən şərtidir” [7, s. 152].

Koqnitiv proses kimi nitqin qavranılması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: akustik və ya qrafik koddan daxili nitq koduna keçid; sintaktik strukturların, qrammatik formaların deşifrə edilməsi; bəyanatın ümumi planını başa düşmək; bəyanatın niyyət və motivlərini başa düşmək; alınan məlumatın qiymətləndirilməsi (bəyanatın məzmunu, fikirləri, natiqin mövqeyi və s.); forma və linqvistik vasitələrin seçimini başa düşmək.

Effektiv nitq qavrayışı dinləyicinin öz ifadəsinə reaksiya olaraq rəy alacağını gözləyən natiqin nitqini anlamaq üçün fəal istəyi ilə mümkündür. Şifahi ünsiyyətin əsas məqsədi məlumat mübadiləsi olduğundan, əks əlaqə dialoqda ən dolğun şəkildə təmin edilir. Nitqin qavranılması mərhələsində dinləyicidə təkcə ayrı-ayrı obyektləri

və onların xassələrini deyil, həm də cisim qruplarının tipik xassələrini əks etdirən idrak prosesi, yəni idrak sxemlərinin yaradılması kimi təsəvvür yaranır. Reallığın əksi kimi qavrayışlar subyektivdir və bir tərəfdaşdan digərinə birbaşa ötürülə bilməz; ona görə də dialoq diskursunun partnyorları arasında bu fikirlərin məzmununun hansı hissəsinin üst-üstə düşdüyünü bilmək mümkün deyil. Dilin işarə sistemindəki təmsillərin məzmununun elementləri bir tərəfdaşdan digərinə ötürülə və müqayisə edilə bilər. Nitqin qavranılması prosesində ümumi qəbul edilmiş anlayışlar formalaşır və qarşılıqlı anlaşma meyarı kimi mənimsənilir [4, s. 37]. Yaddaş nitq fəaliyyətini tənzimləyən idrak prosesidir. Yaddaş reallığın mücərrəd təsvirləri şəklində saxlanılan qəbul edilmiş məlumatın (vizual, eşitmə, toxunma, motor və s.) çapı, saxlanması və təkrar istehsalı prosesi kimi başa düşülür. Bir çox koqnitiv psixoloqlar ikili yaddaş anlayışını bölüşürlər ki, bu da qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaşın olduğunu bildirir. Şifahi yaddaş daha mürəkkəb və xüsusilə insan yaddaş növüdür. İnsan böyük miqdarda biliyi dil vasitəsilə alır, informasiyanı şifahi şəkildə qəbul edir və yaddaşında saxlayır. A.R.Luriyanın fikrincə, şifahi yaddaş şifahi məlumatın işlənməsidir, ondan ən əhəmiyyətlini təcrid edir və birbaşa qəbul edilən sözləri deyil, şifahi mesajda rast gəlinən fikirləri saxlayır. Şifahi yaddaş ünsiyyət materialının yenidən kodlaşdırılmasının mürəkkəb prosesinə əsaslanır. İnsan böyük miqdarda məlumatın məzmununu yadda saxlaya bilər, lakin yaddaşda sözlü məzmunu saxlaya bilmir. Şifahi yaddaş tez-tez "assosiativ" və ya "məntiqi" adlanır, çünki sözlər bizdə təkcə təcrid olunmuş fikirləri deyil, həm də assosiativ və ya məntiqi əlaqəli elementlərin bütün zəncirlərini oyadır. Əgər insan yadda saxladığı materialın kodlaşdırılması üzrə mürəkkəb əməliyyatları həyata keçirərsə, yadda saxlama prosesi şifahi təfəkkür prosesinə yaxınlaşa bilər [7, s. 192].

Dialoq nitqi müxtəlif düşüncə növlərini əhatə edir. Koqnitiv aspektdə şifahi-məntiqi dialoji diskurs konseptual təfəkkür anlayışlarından, dil əsasında fəaliyyət göstərən məntiqi strukturlardan, lingvistik vasitələrdən istifadə ilə səciyyələnən əsas təfəkkür növlərindən biridir. Həmçinin obrazlı (və ya əyani-obrazlı) və vizual-effektiv təfəkkür, nəzəri və praktiki təfəkkür, intuitiv və analitik təfəkkür, məhsuldar və reproduktiv təfəkkür növləri də vardır. Təfəkkür insanın xarici nitq ifadəsi vasitəsilə qavranılan idrak fəaliyyətidir. Nitq təfəkkürün həyata keçirildiyi formalardan biridir. Nitq səsləri, yazılı təsvirlər və hərəkətlər müəyyən fikirləri ifadə etdikdə və qarşılıqlı ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etdikdə nitqin əlaməti ola bilər.

N.I. Jinkinə görə, düşüncə birgə insan fəaliyyətində inkişaf edir. Düşüncə sisteminin gələcək inkişafında iştirak etmək üçün bir insanın intellektual əməyinin nəticələrini digərinin başına "daşımaq" lazımdır. Düşüncənin belə "daşıyıcısı" dildir, onun icraçısı isə nitqdır, çünki o, məlumatı özündə ehtiva edir: a) dil haqqında, b) nitqdə danışılan reallığın həmin hissəsi haqqında və c) danışan şəxs haqqında. Dildə fikir yoxdur, nitqdədir [4, s. 35]. Nitq müxtəlif idrak aktlarına daxildir və məlumatlar, yəni motivasiya, mesajlar, göstərişlər, xəbərdarlıqlar ötürmək, saxlamaq

və istifadə etmək üçün xüsusi bir vasitədir. Ünsiyyət vasitəsi kimi nitq iki prosesdə çıxış edə bilər. Bir tərəfdən, nitq həmsöhbətə ünvanlanan bəyanat şəklində bir fikri formalaşdırır. Bu zaman nəticə öz fikirlərini dil kodu sistemində çevirərək mesajı kodlaşdırır. Digər tərəfdən, dinləyici tərəfindən əks proses baş verir - nitqin dekodlanması qavranılan nitqin təhlili və genişləndirilmiş nitqin sıxlaşdırılmış fikrə çevrilməsidir. Psixologiyada nitqdən düşüncəyə gədən bu yol çox vaxt anlama prosesi adlanır. Yuxarıdakı müddəalara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dialoji diskurs xarici aləm haqqında bilikləri və həmsöhbətlər arasında ünsiyyəti təmin edən idrak proseslərinin (hisslər, qavrayış, diqqət, yaddaş, təfəkkür) iştirakını nəzərdə tutan mürəkkəb nitq fəaliyyəti növüdür. İdrak prosesləri nitqin əmələ gəlməsində iştirak etməklə nitq fəaliyyətinin uğurunu, nitqin məzmununu, dinləyici tərəfindən onun qavranılması və dərk edilməsinin keyfiyyətini, nitq fəaliyyətinin müəyyən mərhələlərində bütün proseslərin sürətini, habelə kodun zehni (daxili) koddan xarici nitqin koduna və arxaya keçid sürətini təmin edir. Bundan əlavə, nitqin özü eşitmə qavrayışı, şifahi yaddaş, təmsil, şifahi-məntiqi təfəkkür proseslərini müşayiət edən və dialoq ünsiyyətinin zəruri vasitəsi olan idrak proseslərinin ən yüksək səviyyəsini təmsil edir. Diskursun koqnitiv aspekti Yu.S.Stepanovun "mümkün (alternativ) dünya" kimi məntiqi-fəlsəfi şərhə fonunda işıqlandırılır [11, s. 44]. V. Z. Demyankovun fikrincə, diskurs birdən çox cümlədən və ya cümlənin müstəqil hissəsindən ibarət ixtiyari mətn fragmentidir. Tez-tez, lakin həmişə deyil, konkret dəstəkləyici konsepsiya ətrafında cəmlənir; personajları, obyektləri, şəraiti, vaxtı, hərəkətləri və s.-ni təsvir edən ümumi kontekst yaradır və cümlələrin ardıcılığı ilə deyil, qurulan diskursun yaradıcısı və onun tərcüməçisi üçün ümumi dünya ilə müəyyən edilir" [2, s. 7]. Bu tərifdə diskurs adekvat və ya mətnlə sinonim olmayan, lakin daha geniş olan "böyüklük" kimi müəyyən edilir. Diskursun koqnitiv tədqiqi psixi proseslərin konstruktiv təbiətindən irəli gəlir: xüsusi diskursun başa düşülməsi həmişə burada və indi (on-line) baş verən və daimi yenidən düşünməyə imkan verən prosesdir [3, s.18]. İ.P. Susovun fikrincə, diskurs "ierarxik olaraq üç səviyyədə ibarət qurulmuş mürəkkəb strukturdur: formal-semiotik, koqnitiv-interpretativ və sosial interaktiv" [12, s. 9].

Eyni səviyyələr Yu.N.Karaulova tərəfindən də təqdim olunur, lakin bir qədər fərqli terminologiyada - şifahi-semantik (sıfır), tezaurus (birinci) və motivasion-praqmatik (ikinci)[6, s. 60].

P.V. Zernetski hesab edir ki, diskurs məkanı dördölçülüdür. "Onun təsiri eyni vaxtda fəaliyyət göstərən siqmatik, semantik və praqmatik koordinatların oxları boyunca, eləcə də zaman və nitq məkanında fəaliyyət göstərən koordinat oxu boyunca qurulur." [5, s. 62].

Beləliklə, diskurs bu və ya digər dildə sosial qarşılıqlı əlaqə məkanını təcəssüm etdirir. O, müxtəlif səviyyəli kateqoriyaların - konseptual, praqmatik, semantik, qrammatik və s. dinamik qarşılıqlı əlaqəsi əsasında yaranır və formalaşır.

Yuxarıdakı müddəalara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dialoq nitq fəaliyyətinin mürəkkəb bir növüdür və onun iştirakını nəzərdə tutur. Xarici aləm haqqında bilikləri və həmsöhbətlər arasında ünsiyyəti təmin edən idrak prosesləri nitq fəaliyyətinin uğurunu, nitqin mənalılığının, keyfiyyətinin dinləyici tərəfindən qavranılması və dərk edilməsini, nitq fəaliyyətinin müəyyən mərhələsini müəyyənləşdirir. Üstəlik, nitqin özü eşitmə qavrayışı, şifahi yaddaş, təsvir, şifahi-məntiqi təfəkkür proseslərini müşayiət edən və dialoji ünsiyyətin zəruri vasitəsi olan idrak proseslərinin ən yüksək səviyyəsini təmsil edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Борботько, В. Г. Принципы формирования дискурса : от психолингвистики к лингвосинергетике. Изд. 3-е, испр. М. : Книж. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 288 с.
2. Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста / В.З. Демьянков // Методы анализа текста : тетради новых терминов, 39. – М. : ВЦП, 1982. – Вып. 2. – 90 с.
3. Dijk T.A. van. The study of discourse // Discourse studies: A multidisciplinary introduction: In 2 vol. / Ed. by T.A. van Dijk. – L., etc.: Sage, 1997. – Vol.1.: Discourse as structure and process. – P. 1–34.
4. Жинкин, Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопр. языкознания. 1964. № 6. С. 26–38.
5. Зернецкий П.В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе / П.В. Зернецкий // Личностные аспекты языкового общения: Межвуз. сб. науч. трудов. – Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1990. – С. 89-95.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 262 с. 12..
7. Лурия, А. Р. Лекции по общей психологии. СПб. : Питер, 2007. 320 с.
8. Məmmədov A. Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, Təhsil, 2016, 113 s.
9. Пиаже, Ж. Комментарии к критическим комментариям Л. С. Выготского на книги «Речь и мышление ребенка» и «Суждение и рассуждение ребенка» // Хрестоматия по общей психологии : психология мышления. М., 1981. С. 188–193.
10. Солсо, Р. Л. Когнитивная психология / пер. с англ. М. : Тривола, 1996. 600 с.
11. Степанов Ю.С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип причинности / Ю.С. Степанов // Язык и наука конца XX века : сб. ст. ; под ред. Ю.С. Степанова. – М., 1995. – С. 33 – 73.
12. Сусов И.П. История языкознания / И.П. Сусов. – М. : АСТ: Восток– Запад, 2006. – 295 с.
13. Hatime Ciftçi. Discourse Analysis as a Research Methodology for L2 Context February 2024, DOI:[10.1002/9781394260409.ch9](https://doi.org/10.1002/9781394260409.ch9), In book: Research Methods in Language Teaching and Learning (pp.132-146)
14. Veysəlli F. (2010) Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 140 s.

Айтен Рагимли Музаффар

ДИАЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности обработки диалогического дискурса с когнитивной точки зрения. Целью данного исследования является изучение когнитивных процессов, участвующих в построении диалогического дискурса, и изучение их влияния на взаимопонимание участников дискурса. В статье отмечается, что диалогический дискурс олицетворяет пространство социального взаимодействия на том или ином языке. Он основан на понимании категорий разного уровня — концептуального, прагматического, семантического, грамматического и т. д. возникает и формируется на основе динамического взаимодействия. В диалогической речи задействованы различные типы мышления. В статье также подчеркивается, что словесно-логическое, понятийное мышление является одним из основных типов мышления, характеризующимся использованием понятий и логических конструкций, которые функционируют на основе языка и языковых средств.

Ключевые слова: лингвистика, диалогический дискурс, когнитивный аспект, восприятие речи, когнитивный процесс.

Ayten Rahimli Muzaffar

DIALOGIC DISCOURSE IN THE COGNITIVE ASPECT

Summary

This article examines the features of processing dialogic discourse from a cognitive point of view. The purpose of this study is to study the cognitive processes involved in the construction of dialogic discourse and to study their influence on the mutual understanding of the participants in the discourse. The article notes that dialogic discourse embodies the space of social interaction in a particular language. It is based on the understanding of categories of different levels - conceptual, pragmatic, semantic, grammatical, etc. arises and is formed on the basis of dynamic interaction. Different types of thinking are involved in dialogic speech. The article also emphasizes that verbal-logical, conceptual thinking is one of the main types of thinking, characterized by the use of concepts and logical constructions that function on the basis of language and linguistic means.

Keywords: linguistics, dialogic discourse, cognitive aspect, speech perception, cognitive process

**Rəyçi: f.e.d.dos.Mahmudova Şəfaqət Abdulla qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**